

Mar'yana Kril

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin – Polska)

УКРАЇНСЬКІ „ШІСТДЕСЯТНИКИ”: НЕЗАКІНЧЕНИЙ ПРОЕКТ

1972 рік в Україні – це час масових арештів української інтелігенції, так звана „друга хвиля” або „генеральний погром”. Цю дату, за висловом Олексія Зарецького, „можна вважати кінцем 60-х років, але не кінцем шістдесятництва”¹. Польський літературознавець Богуслав Бакула вважає, що „час динамічного розвитку різних форм шістдесятництва тривав не довше, ніж до 1968, а навіть до 1965 року”². Існує ще чимало думок з приводу часових рамок функціонування шістдесятників, створено періодизації, розподіл письменників за приналежністю до періодів: виокремлення тих, хто належав до першої хвилі, другої, хто не називав себе шістдесятником, а хто вважався за постшістдесятника. Серед задекларованих науковцями тез виокремимо насамперед постулати щодо з’ясування суті цього явища і щодо того, чи шістдесятництво вже стало історією, а чи ще далі є актуальним рухом. На сьогодні маємо безліч і наукових, і публіцистичних статей про цей феномен, чимало монографічних досліджень – як в Україні, так і за кордоном. Шістдесятні роки стали історією. Та чи став історією феномен шістдесятництва? Мабуть, ще рано про це розмірковувати, адже багато хто з шістдесятників і сьогодні належить до активних політичних, державних і громадських діячів.

Шістдесятники – це назва покоління української інтелігенції, що увійшло в культуру та політику України у другій половині 1950-х років, під час „відлиги”, та найповніше творчо виявило себе на початку та в середині 1960-х³.

Такі імена, як Василь Стус, Ліна Костенко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Валерій Шевчук, Микола Вінграновський, Ігор Калинець чи Грицько Чубай є легендами того часу. Однак література – це лише частина шістдесятництва. Символами тієї доби стали публіцисти та

¹ О. Зарецький, *Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР*, „Сучасність” 1995, № 4, с. 125.

² B. Bakula, *Skrzydło Dedala. Szkice, rozmowy o poezji i kulturze ukraińskiej lat 50.–90. XX wieku*, Poznań 1999, с. 88.

³ *Рух опору в Україні 1960–1990. Енциклопедичний довідник*, гол. ред. О. Зінкевич, Київ 2010, с. 11.

літературні критики – Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Михайлина Коцюбинська, Михайло Осадчий, брати Богдан і Михайло Горині, Юрій Бадзьо, В'ячеслав Чорновіл. Активними діячами тих років були й науковці, зокрема історики – Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира, історики літератури – Дмитро Наливайко, Володимир Крекотень, Ярослав Дашкевич. Представниками покоління шістдесятників були також і художники Алла Горська, Віктор Зарецький, Георгій Якутович, Людмила Семикіна, Опанас Заливаха, Галина Севрук, у 60-ті були створені поетичні кіношедеври, авторами яких були Сергій Параджанов, Юрій Ілленко, Леонід Осика, актори і режисери – Іван Миколайчук та Лесь Танюк. Ще однією галуззю шістдесятництва було музичне мистецтво, де найпомітнішими постатями були Євген Станкович, Володимир Сильвестров, пізніше – Мирослав Скорик. Цікавим феноменом того покоління стала потужна школа художнього перекладу, яку творили Микола Лукаш, Григорій Кочур, Ольга Сенюк, Андрій Содомора та інші. Варто зазначити той факт, що в дослідженнях шістдесятництва все ж найбільший акцент ставиться на досягнення в галузі літератури, а художнє мистецтво, кіно, музика відходять на другорядний план. Перші асоціації з шістдесятництвом у пересічній людині пов'язані з художньою літературою. Та шістдесятництво є масштабним культурним феноменом, філософським бунтом, тому його розгляд і варто скерувати на всі напрямки діяльності, що сьогодні вкрай важливо.

Шістдесятники у своїх творах намагалися говорити про реальні проблеми життя, замовчувані за доби сталінізму, які хвилювали тогочасне українське суспільство. Творчості шістдесятників було притаманне протистояння штампам соцреалістичної догматики, сповідування свободи творчого самовираження, культурний плюралізм, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, естетична незалежність, індивідуалізація, обстоювання свободи митця, естетизм, інтелектуалізм, єдність національних і світових традицій та новаторства, увага до історико-національної тематики, реалістичне зображення її дійсності⁴.

Виголошення таємної доповіді першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова на XX з'їзді партії в ніч з 24 на 25 лютого 1956 року, в якій розвінчувався культ особи великого вождя, стало початком змін у суспільстві, передусім у культурі. Щодо великих змін і відкриттів в українській культурі, звичайно, це беззаперечний факт та, незважаючи на початок десталінізації, що й розпочалася 1956 року, в Україні все ж цей процес був обмеженіший, ніж, скажімо, в Росії. Тому, розглядаючи шістдесятництво як культурне відродження,

⁴ Там само, с. 12.

візьмемо до уваги умови й передумови, в яких воно розвивалось. Таку рекомендацію надає Віктор Зарецький, зауважуючи, що:

метод Хрущова – то побиття сталінщини її ж методами; Хрущов відкрив брами таборів, але закриття Мін'юст; доповідь на XX з'їзді була напівправдою, яка заганяла хворобу всередину; від Хрущова сподівалися рішучих кроків, але він не спромігся на них у своїй реформаторській діяльності⁵.

Ці кілька аргументів, які наводить Зарецький, пояснюють причини короткотривалої „хрущовської відлиги“ і швидку її трансформацію в репресії. Проте, незважаючи на це, шістдесятництво відбулося і,

[...] узявши за точку відліку перші протести 1955 року, можна вважати, що опозиція української інтелігенції була першим рухом протесту проти режиму в Радянському Союзі і в кожному разі стала потужною частиною першої хвилі протесту в цілому в Східній Європі⁶.

Коротка ера так званого „недогляду“ породила цілу плеяду молодих митців, які мислили по-іншому, писали не так, як це робилося до цього часу, прагнули до індивідуалізму, чистої естетики, новизни.

Формальним початком покоління „незгодних“ був 1960 рік. Тоді під егідою міського комітету комсомолу в Києві виник Клуб творчої молоді (КТМ). Існує кілька версій щодо мети створення такого клубу. Георгій Касьянов вважає, що

головна початкова ідея клубу – створити об'єднання молодих митців поза межами творчих спілок, які не давали простору для експериментів, новацій⁷.

Інша версія заснування КТМ пов'язана із приїздом до Києва офіційної канадської делегації – представників української діаспори. При клубі діяли секції за інтересами: кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Поети читали вірші, художники влаштовували виставки, історики читали лекції з історії України, в клубі відбувалися театральні постановки за п'єсами Миколи Куліша, КТМ організовував вечори пам'яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Леся Курбаса. Євген Сверстюк так про це згадує:

Особливе значення мали вечори пам'яті Тараса Шевченка й Івана Франка. Пам'ятаю, як важливо було „відбронзувати“ й відкрити Шевченка. Це важко зрозуміти поза тогочасним контекстом. Нелегко було знайти іншого Шевченка, говорити про поета так, щоб уся публіка відчула як щось важливе, щось нове – й напружено слухала ведучого⁸.

⁵ О. Зарецький, *Українські шістдесятники...*, назв. стаття, с. 120.

⁶ О. Пахльовська, *Українські шістдесятники: філософія бунту*, „Сучасність“ 2000, № 4, с. 66.

⁷ Г. Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*, Київ 1995, с. 19.

⁸ Б. Бердиховська, О. Гнатюк, *Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами*, Київ 2004, с. 77.

У 1962 до кола КТМ приєдналися художники Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Зубченко, Віктор Зарецький. Вони внесли в діяльність клубу орієнтацію на національну культуру. Цю лінію підтримали і літератори. З приходом до осередку нових членів напрямки діяльності розширювались і змістовно, і географічно. Члени клубу виїжджали в експедиції для ознайомлення з церквами та іншими історичними пам'ятками, в 1962 була створена комісія для перевірки чуток про масові захоронення жертв репресій у Биківні неподалік Києва. Після перевірки і підтвердження цих жахливих фактів був складений меморандум до міської ради з вимогою створити державну комісію для розслідування подій, що мали місце тут у 30-ті роки. Після цього почався відвертий тиск на КТМ, що завершився в 1964 році його ліквідацією.

У тому ж 62-му сталася ще одна важлива подія в діяльності шістдесятників. До Львова приїхали Іван Драч, Микола Вінграновський та Іван Дзюба. Вони зустрілися із місцевою інтелігенцією, студентами та творчою молоддю у Львівському університеті. Тоді ж у Львові було засновано свій КТМ „Пролісок”. Навколо львівського клубу гуртувались Михайло та Богдан Горині, Іван Гель, Михайло Осадчий, пізніше – поети Грицько Чубай, Ігор Калинець, Ірина Стасів-Калинець, художниця Стефанія Шабатура. Його очолив літературознавець Михайло Косів. Контакти львівських і київських шістдесятників ставали дедалі міцнішими і, відповідно, явище набирало нового змісту і якості.

Головним наслідком персональних контактів київських і львівських шістдесятників, з точки зору руху духовного й інтелектуального опору, можна вважати початок процесу їх диференціації на тих, хто все більше цікавився політичними і соціальними аспектами культурництва, й тих, хто вважав доцільнішим обмежуватись суто мистецькими справами⁹.

1962 став також початком кінця відлиги. Почалися часті і гострі нагінки у пресі, обмежувались аж до цілковитих заборон публікації шістдесятників у літературних журналах, газетах. Тоді самвидав став поширенішим і частішим явищем, твори все більше передавались за кордон, у чому допомагали українці з Чехословаччини та Польщі. Наголосимо, що явище шістдесятництва, яке поширилось й у 80-тих роках, потребує ґрунтовного дослідження, позаяк саме воно на прикладі лише кількох публікацій, викликало великий суспільний резонанс. Першим таким резонансним матеріалом був щоденник поета Василя Симоненка, який передчасно помер у віці 29 років. Денник активно розповсюджувався в самвидаві, врешті-

⁹ Г. Касьянов, *Незгодні...*, назв. праця, с. 23.

решт потрапив за кордон і був там опублікований. Поряд із рок-музикою, художнім мистецтвом, самвидав був „єдиною, найбільш структурованою, формою духовної опозиції“¹⁰. Найвідомішими явищами самвидаву були „Український вісник“, що видавався за редакцією В'ячеслава Чорновола, його ж праця *Лихо з розуму*, статті Євгена Сверстюка *З приводу процесу над Погружальським* – варіант назви Івана Світличного, перша назва – *Спалення української бібліотеки* (публікація про підпал українського відділу Центральної наукової бібліотеки і неправдивий суд над душевно хворим псевдовинуватцем цього підпалу), *Собор в риштуванні*. Центральною книгою українського самвидаву, безперечно, вважається *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Івана Дзюби, що була написана у 1965 році. Ця праця без перебільшення визначала світоглядні позиції української інтелігенції в 60–80-х роках, вона користувалася великою популярністю серед вищої партійної бюрократії.

Ця праця справді отримала в Україні надзвичайний резонанс. Я не знаю, чи користувалась якась інша річ такою популярністю. У той час національна проблема була дуже наболілою, тому постановка її, і то саме сперта на Леніна, з великою точністю відповідала суспільним очікуванням. Думаю, що переважну більшість читачів задовольняло саме те, що висновок підкріплювався цитатами з творів вождя¹¹, – сказав про книгу Євген Сверстюк. Працю читали скрізь в Україні. Про цей твір одразу ж дізналося партійне керівництво, оскільки рукопис його ж автор у 1965 надіслав разом із листом, в якому за суджував арешти інтелігенції до ЦК КПУ. Праця була побудована на ряді антитез і, за висловами дослідників, багато в чому є актуальною сьогодні. Тих, хто розповсюджував „Інтернаціоналізм чи русифікацію?“, переслідували продовж кількох років, книжка була вилучена у професора Миколи Мушинки, який намагався перевезти її через кордон до Чехословаччини. Та все ж вона вийшла за кордоном і була перекладена декількома мовами. В Україні офіційно була опублікована лише в 1998 році. Саме вихід „Інтернаціоналізму...“ за кордоном був вирішальним моментом у цькуванні Івана Дзюби, що завершилося спочатку арештом, а потім його власною самокритикою.

„Самокритику“ я написав сам. Причому практично це мало такий вигляд: я писав текст, який читали кагебісти й повертали мені як неприйнятій. Тут відбувалася, так би мовити, боротьба за кожне слово... Їхні вимоги зводилися до того, що я повинен категорично відмежуватися від праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* і від її використання на Заході. Я ж натомість намагався зберегти підтекст,

¹⁰ Там само, с. 88.

¹¹ Б. Бердиховська, О. Гнятюк, *Бунт покоління...*, назв. праця, с. 85.

тобто, щоб слова про „ворогів“, яким я не хотів служити, уважний читач міг віднести й до самого КГБ¹²,

– так коментує свій текст Іван Дзюба. Крок, який вчинив Іван Дзюба, по-різному оцінили його друзі – від тотального не сприйняття, шокової реакції, знищення будь-якого контакту з ним до підтримки і співчуття. Однак для більшості шістдесятників у хвилю найбільш жорстоких переслідувань (самокритика Дзюби була написана 1973 р.) це було великою драмою. Якщо згадувані твори мали здебільшого суспільно-політичний контекст і тематику, то серед українського самвидаву є один альманах, що „вирізняється орієнтацією на чистий естетизм“¹³. Це – літературно-самвидавний журнал „Скриня“, єдине число якого з’явилося 1971 року у Львові. У журналі були представлені митці так званого „Чубасового середовища“ (термін Миколи Ільницького). Поет Грицько Чубай приїхав до Львова 1969 року після виключення з Київського університету (до Львівського йому вже так і не вдалося вступити). Але це не завадило йому створити цікавий інтелектуальний клімат. Серед його однодумців були Олег Лишега, Віктор Морозов, Микола Рябчук, Орест Яворський, Юрій Брилинський, пізніше – Юрій Кох, Володимир Кауфман. На своєрідних міні-фестивалях (як правило, вони незаплановано і спонтанно відбувались на квартирі Грицька та Галини Чубаїв), під час яких художники показували свої ще сирі картини, поети читали свіжі вірші, а музиканти грали і співали щойно написані пісні, мабуть, і виникла ідея створити журнал „Скриня“. У ньому були вміщені поезії, новели, картини, переклади з польської та рецензії. Самвидавний альманах „Скриня“ також потрапив до рук КГБ і був потрактований як ворожий. „Скриня“ практично була невідома аж до 2000 року, коли вона з’явилась у Львові друком у Науково-дослідному центрі періодики Львівської наукової бібліотеки НАН України. Підготував видання науковий співробітник Центру письменник Василь Габор¹⁴.

1965 року розпочався відкритий тиск на шістдесятників і масові арешти. У вересні цього ж року в Києві відбувалась прем’єра фільму Сергія Параджанова *Тіні забутих предків*. Після виступу режисера до присутніх промовляв Іван Дзюба, який сказав присутнім про те, що Україною прокотилася хвиля арештів серед молодого інтелігенції.

¹² Там само, с. 150.

¹³ М. Ільницький, *Драма без катарсису: сторінки літературного життя Львова 2 половини ХХ століття*, кн. 2, Львів 2003, с. 178.

¹⁴ Там само, с. 179.

Дехто з вас думає, що ця справа їх не стосується, що це лише проблема української творчої інтелігенції, але ті, що так думають, дуже помиляються. Ця справа стосується кожного, хто відчуває себе членом суспільства¹⁵,

– згадує Євген Сверстюк слова Івана Дзюби під час прем'єри фільму. Підтримав Івана Дзюбу В'ячеслав Чорновіл, промовивши: „Хто проти тиранії – встаньте!“. Частина залу підвелася, підтримали своїх однодумців і Василь Стус, Михайлина Коцюбинська, Юрій Бадзьо. І тут слід відзначити особливу солідарність покоління шістдесятників – і в творчому контексті, і в життєвому вимірі. Оксана Пахльовська з-поміж іншого виділяє таку рису шістдесятництва, як „елітарність, куди входив вимір солідарності“¹⁶. У вкрай важкі хвилини честь для шістдесятників була понад усе. Коли частина діячів потрапила за ґрати після „першого покосу“, то ті, хто були на волі, підтримували родини в'язнів. Із добровільних пожертв творилися фонди для допомоги родинам в'язнів, а коли ті поверталися і не могли знайти роботи, то фінансово підтримували і їх.

Характерної рисою допитів „першого покосу“ в 1965 році була тактика обов'язкового визнання провини. Слідчі застосовували жорстокі методи для цього, формуючи і приписуючи справі такі аргументи, щоб затриманий не мав жодних контраргументів, а застосування сили було додатком до цього. Серед затриманих у ті роки були такі, що не призналися і з того часу стали опозиціонерами, а згодом і дисидентами. Усі факти арештів 1965–1966 років свідчать про те, що їх основною метою було залякати інакомислячих і викоринити нонконформізм як суспільне явище. Однак цього не вдалося зробити. Рух опору після хвилі арештів став ще більш організованим і потужним.

Події 1972–1973 років були набагато жорстокішими і масштабнішими в порівнянні з подіями семилітньої давнини: сам факт слідства над конкретними особами негативно відбивався і на найближчих родичах затриманих. Для прикладу,

[...] подружжю Калинців неодноразово натякали на можливість позбавлення їх батьківських прав на семирічну доньку, оскільки обоє вони опинилися за ґратами. Дворічна дитина Надії Світличної теж мала стати аргументом слідства. Оскільки батьки були ув'язнені, немовля запроторили до дитячого будинку і тільки після рішучих протестів родичів віддали матері Надії Світличної¹⁷.

Вироки після судових процесів „великого погрому“ були максимально суворими: Василь Стус отримав п'ять років таборів і три

¹⁵ Б. Бердиховська, О. Гнятюк, *Бунт покоління...*, назв. праця, с. 80.

¹⁶ О. Пахльовська, *Українські шістдесятники...*, назв. стаття, с. 74.

¹⁷ Г. Касьянов, *Незгодні...*, назв. праця, с. 126.

заслання, Ірина та Ігор Калинці – відповідно шість і три, Михайло Осадчий – сім і три, Іван Світличний та Євген Сверстюк – сім і п'ять, Валерій Марченко – шість і два відповідно. Організаторам „генерального погрому” таки вдалося досягти поставленої мети. Ключові особи самвидаву та руху опору опинилися за ґратами. Але і там його діяльність не припинялася. Ті, хто залишилися на волі, не могли ні нормально працювати, ні публікуватися впродовж багатьох років. „Альтернативою барикад” Ліна Костенко обрала слово й плекала його в лункій тиші самоти, пильно оберігаючи од суєти й трибунної риторики, дбаючи насамперед про глибину того слова та його образність, інтелектуально-мисленнєву, психологічну та емоційну наповненість: протягом 16 років (1961–1977) вона була позбавлена права друкуватися в Україні¹⁸.

Валерій Шевчук свідомо прирік себе на довгі роки самоізолюваного, позалітературного існування, бо будь-які компроміси були для нього неприйнятні, адже кожен з них він розцінював як втрату себе, зраду своїх творчих і людських принципів¹⁹.

Для Грицька Чубая затримання в 1972 році стало особистою драмою до кінця життя (поет помер у віці 33 років у 82-му). Після затримання і обшуку він практично нічого не писав. У 1975-му він написав поему „Говорити, мовчати і говорити знову”, що відповідає його життєвій і творчій поставі.

Можна стверджувати, що українське шістдесятництво – це складне і суперечливе явище. Навколо постатей руху існує багато міфів, багато матеріалів (особливо із допитів) не розкрито, залишаються невідомими і невиданими твори митців в галузі літератури, кіно, художнього мистецтва. У творчому, ідеологічному й життєвому аспектах покоління шістдесятників мало свої особливості. Серед них Оксана Пахльовська виділяє інтелектуалізм як аполлонівську форму духовного буття, екзистенційний бунт, у творчості шістдесятників людина стала суб'єктом історії, сувора парадигма модерного мислення як основа світовідчуття шістдесятників – це „песимізм розуму і оптимізм волі”, самоціллю для шістдесятників є особистість, а „колектив” є лиш засобом для функціонування індивіда, шістдесятники визначили нове розуміння часу та категорії сумління, діячам шістдесятництва притаманне почуття стоїцизму і мотив „Міфу про Сізіфа”, де єдиною правдою є непокірність, шістдесятники „словам” протиставили Слово, що стало проривом

¹⁸ Л. Тарнашинська, *Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти)*, Київ 2010, с. 29.

¹⁹ Там само, с. 158.

у сферу буття. Вони повернули ідею елітарності в літературі, концепція свободи, яку сформували шістдесятники, виробила почуття незалежності.

Розмірковуючи про те, чи завершили шістдесятники свою місію, яку розпочали у шістдесятих роках минулого століття, можна відповісти стверджувально: явище відбулося, має відповідні віхи свого становлення, особливості, проблеми, тематику. Та чи це явище завершилось? Чи реалізувалось сповна? Очевидно, це питання потребує більш ґрунтовного аналізу. У не таких вже й віддалених 60-х роках у різних містах України за короткий час про діячів руху дізналася певна кількість людей, але, як слушно зазначає Богуслав Бакула,

[...] переважна більшість суспільства не мала найменшого поняття про ці події, а якщо навіть і була можливість їхнього оприлюднення, реакція, спричинена страхом, байдужістю, незнанням, упередженням, була, звичайно, неохочою, якщо не ворожою²⁰.

Справді, активна дозволена діяльність шістдесятників тривала два-три роки, але і її відстежували. Покоління не встигло сказати все, що хотіло, не донесло свої думки у відповідний час до широкого загалу, з іншого ж боку, суспільство не було до цього готове. Шістдесятництво розпочалося, було придушене, але триває певною мірою і сьогодні. Лише тепер перед нами відкриваються невідомі твори, документи, відбувається переосмислення суті явища, серед нас живе чимало активних і, можна сказати, ключових постатей руху шістдесятників, які й далі працюють над тим, що розпочали в 60-х. Це частина української культури, і, як зауважує одна з найвидатніших поетес ХХ століття Ліна Костенко,

[...] ми тоді були молоді і не знали, що ми „шістдесятники“. Не можна саморубрикуватися, не можна самим давати собі звання. Так було і з „Розстріляним Відродженням“. Саме такі люди несли високовольтну лінію духу. Шістдесятники були когортою. Вони були поєднані спільними переконаннями та чесністю. Вони, справді, любили один одного та поважали один одного. Я не знаю другого такого покоління. Ну, може, ще Київська школа, ну, може, ще вісімдесятники. А далі такого вже не було²¹.

²⁰ В. Бакула, *Skrzydło Dedala...*, назв. праця, с. 24.

²¹ І. Славінська, *Ліна Костенко: Україну замінили на Оклахому*, <http://life.pravda.com.ua/culture/2011/09/20/85867/> (05.11.2011).